

جایگاه عفو در تحکیم خانواده از منظر قرآن

مهسا آبوخنفّر*

عالیه چینی ساز**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۸/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۴

چکیده

عفو و گذشت، از جمله فضایل اخلاقی و به معنای بخشودن و صرف نظر کردن از بدی دیگران است. این فضیلت اخلاقی، در خانواده از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و می‌تواند موجب حفظ و استحکام آن شود. عفو، آرامش بخش و برطرف کننده آسیب‌هایی است که در درون خانواده بین اعضای آن، در قالب تنش‌هایی بین زوجین، والدین و فرزندان، بر اساس اختلافی که در خلق و خوی آنان وجود دارد، اتفاق می‌افتد. این نوشتار، با روش توصیفی و تحلیلی، به بررسی جایگاه و نقش عفو در تحکیم خانواده پرداخته و با بیان آسیب‌های تهدید کننده عفو در تحکیم خانواده همچون گستاخی، سلطه‌گری همسران نسبت به یکدیگر، سهل‌انگاری، تندخویی و درگیری آنان با هم، راهکارهایی علمی و عملی برای برون رفت از آنها ارائه می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که بخشیدن میان اعضای خانواده، موجب تغییرات اساسی و افکار منفی را به افکار مثبت تبدیل می‌کند. بخشیدن موجب رضایت خداوند و بالا رفتن از نردبان معراج انسانی است. در نهایت، بر روند تکامل ما تاثیر مثبت می‌گذارد. همچنین عفو و گذشت، موجب

* دانش آموخته مدرسه علمیه الزهراء علیها السلام، اهواز. (mahsaalbokhanfar@gmail.com)

** دانش آموخته رشته تفسیر تطبیقی / مدرسه تخصصی الزهراء علیها السلام، alichini110@gmail.com

عزت و سرافرازی انسان، بخشودگی بین اعضای خانواده، آرامش، صمیمیت، نزول خیر و معنویت همسران را به ارمغان می‌آورد.
کلیدواژه‌ها: آرامش، تحکیم خانواده، عفو، فضایل اخلاقی، معنویت همسران

مقدمه

مباحث اخلاقی، از جمله موضوعاتی هستند که نقش کلیدی در زندگی بشر داشته و با زوایای مختلف حیات انسانی، ارتباط تنگاتنگ دارند. در عصر حاضر، با توجه به نحوه تعامل انسان‌ها با یکدیگر و درگیری‌هایی که در زندگی روزمره آنان رخ می‌دهد، یکی از این مسائلی که می‌تواند از تنش‌های موجود در جامعه تا حد زیادی بکاهد، عفو و گذشت است که در پایداری و استحکام خانواده نقش به‌سزایی دارد. در این مورد، در قرآن و روایات، سفارشات بسیاری شده که بیانگر ارزش و اهمیت این فضیلت اخلاقی است تا از این طریق، اعضای خانواده به هم نزدیک‌تر شده و راهکارهای بهتری برای رذائل اخلاقی و چالش‌ها بدست آورند. این بنای مقدس، از آنجایی که محل رشد و بروز خلاقیت‌ها و مهد تربیت انسان‌هاست، استحکام آن نیز در اسلام مورد توجه قرار گرفته و یکی از اصول اخلاقی که موجب استحکام بیشتر آن می‌شود، عفو و بخشش است.

همچنین با آشکار شدن فضائل و آثار و برکات عفو و بخشش در اجتماع، افراد جامعه به بهره‌بردن از این صفت پسندیده ترغیب خواهند شد. هدف اصلی این تحقیق، عبارت است از: بیان حدود و شمول، آثار و برکات عفو در زندگی اجتماعی انسان‌ها و بسترها و راهکارهای مناسب برای تحصیل صفت عفو است. ثمره علمی تحقیق پیش رو این است که با استفاده از آن، می‌توان مرز میان حوزه عفو و مدارا را از محدوده تساهل و تسامح ناروا بازشناخت. از سوی دیگر، دستیابی به مدارا و گذشت، نیازمند تحقق زمینه‌های عقیدتی، اخلاقی در فرد و جامعه و بکارگیری راهکارهای مناسب است. در این میان، توجه به آثار مثبت این

صفت، از مؤثرترین عوامل دستیابی به آن است. از نظر کاربردی نیز عفو و بخشش، از موضوعاتی است که منحصر به یک مؤسسه یا ارگان نمی باشد بلکه برای به وجود آمدن روابط صحیح و مسالمت آمیز بین افراد جامعه، باید فرهنگ عفو و بخشش در همه ساحت های جامعه، از جمله خانواده، که بنیادی ترین رکن آن است، ساری و جاری شود.

اهمیت پرداختن به موضوع «تحکیم خانواده»، ریشه در اهمیت نهاد خانواده دارد که وظیفه تربیت و سازندگی افراد و انسان ها را بر عهده دارد؛ اگر افراد نتوانند خانواده را تحکیم بخشند و افرادی با ایمان در آن پرورش دهند، نمی توانند جامعه ای ایده آل برای نسل آینده بسازند و به فرهنگ ایمانی و اهداف متعالی خود برسند. اگر هدف ازدواج و تشکیل خانواده، به تعبیر قرآن، «سکونت و آرامش» است، لازم است همه رفتارها و تعامل ها در راستای تحقق این هدف باشد. فراگیری اصل اعتدال و عفو و گذشت میان همگان، حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همه اعضا و... از اصول تحکیم خانواده است..

در زمینه تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلامی، پژوهش های فراوانی صورت گرفته است که می توان آن را به صورت غیرمستقیم در مباحث تحکیم خانواده و مسائل عفو ملاحظه کرد که در ذیل به چند مورد اشاره می گردد.

۱. محمدی ری شهری (۱۳۹۱)، کتابی تحت عنوان «تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث» نگاشته است که در آن به عوامل تحکیم خانواده و آسیب های خانواده پرداخته است و از مقوله عفو و گذشت به عنوان چشم پوشی یاد شده است.

۲. صالح زاده (۱۳۹۲)، مقاله ای تحت عنوان «عوامل تحکیم خانواده در

فرهنگ اسلامی»، مجموعه عواملی که فرهنگ اسلامی بر آن، برای تحکیم بنیان خانواده تأکید دارد، بررسی کرده است. با این حال وی از گذشت، تنها به عنوان یکی از راهکارها یاد کرده است و به دیدگاه کلی اسلام، در بسط و گسترش این موضوع نپرداخته است.

لازم به یادآوری است که تفاوت این پژوهش، با پژوهش‌های گذشته این است که در رابطه با موضوعات استحکام خانواده و عفو، به صورت جداگانه ده‌ها عنوان کتاب و مقالات ارائه شده در این موضوع استفاده گردیده است. اما تأثیر عفو در استحکام خانواده، در هیچ کتابی به صورت عنوان مستقلی بیان نشده است. این تحقیق با این عنوان، تلفیقی از عفو و تحکیم خانواده به صورت ویژه مورد بررسی قرار می‌دهد و نوآوری این پژوهش در همین زمینه می‌باشد.

مفاهیم شناسی

۱. «عفو»

در فرهنگ دهخدا آمده است: عفو، (ع ف و)، ساقط کردن عذاب، مغفرت و پوشاندن جرم است برای محافظت از عذاب شرمندگی و رسوایی، و عفو را صفت کسی قرار می‌دهند که توانایی انجام دادن عمل مقابل آن را داشته باشد. همچنین به معنای ترک عقوبت گناهکار، آمرزش، بخشش، گذشت، ترک کردن عقوبت گناه در حالت قدرت، و این مقابل انتقام است، آسان بودن بر نفس، ترک مجازات به بدی با طلب مکافات به نیکی، یا حصول تمکن از آن قدرت بر آن (طوسی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷۹). عفو آن است که از بدی درگذری و درازای بدی، بدی نکنی و

عفو و بخشش کنی به حکم: «والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس» (کاشانی، ۱۳۹۴، ص ۳۸۵).

«عفو»، در اصل به معنای صرف نظر کردن و رها نمودن است. از این رو، در مورد صرف نظر کردن از عقوبت گناه، «عفا عنه» به کار می‌رود. از آنجا که رها کردن و بی‌توجهی به یک عبارت، موجب نابودی آن می‌شود، این واژه به معنی محو و نابودی نیز به کار رفته است. در مورد پشم و موی حیوان، که بی‌توجهی و عدم پیرایش آن، موجب تکثیر و افزایش آن می‌گردد، عفو به معنای تکثیر به کار می‌رود و به معنای نمو و افزایش نیز به کار رفته است. در عبارت قرآنی «حَتَّى عَفُوا وَقَالُوا»، به همین معناست. عفو به معنی خاک نیز آمده است. چنین معنایی از این جهت است که به خاک توجهی نمی‌شود.

در اصطلاح، «عفو» عبارت است از: عفا عنه یعفو عفا. و هذا الذی قاله الخلیل صحیح، و قد یکون أن یعفو الإنسان عن الشئیء بمعنی الترتک، و لا یکون ذلك عن استحقاق. ویژگی که بر اثر آن، فردی که در معرض مشاجره بین فردی مانند اهانت قرار گرفته است، خطای فرد متخاصم را نادیده می‌گیرد و انگیزه‌های اصلی برای انتقام جویی و اجتناب از تماس با فرد مهاجم کاهش می‌یابند و سایر انگیزش‌های سودمند ارتباطی (مانند ایجاد ارتباط مثبت و همدلی) دوباره زنده می‌شوند؛ ترک انسان استوجب عقوبه فعموت عنه تعفو، (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۲۹۴ و ۲۹۶). «العفو ترک عقوبه الذنب»: عفو و گذشت، خودداری از مؤاخذه و مجازات مجرم است (رک: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶).

۲. خانواده

خانواده از نظر لغوی: خاندان، اهل خانه، اهل بیت، و در اصطلاح: خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل، توسعه می‌یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این رو، اسلام، که برنامه‌ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است" (ری شهری، ۱۳۸۷، ص ۱۱).

اسلام، خانواده را از مهم‌ترین و اساسی‌ترین نهادهای اجتماعی می‌داند که بنای آن، بر الفت و همدمی استوار و این بنا محبوب‌ترین بناها در پیشگاه خداوند است. روابط آن بر مودت و رحمت پایه‌گذاری شده و گرمی کانون خانواده، مورد توجه اسلام است. تعالیم اسلامی، شخصیت واقعی انسان را مدنظر دارد و نیکبختی و سعادت زوجین را در سایه عقد و پیمان ازدواج، با در نظر داشتن معیارهای انتخاب همسر تضمین می‌کند و در عین حال، خواستار لذت و خوشی برای زن و مرد بوده، روابط آنان را بر مبنای ضابطه اندیشیده‌ای قرار می‌دهد. اسلام زندگی خانوادگی را بر مبنای حقوق و مسئولیت قرار داده، که در آن وظیفه هر یک از اعضا معلوم و مشخص است. در عین اینکه گذشت و فداکاری زوجین، برای گرمی کانون و استواری آن ضروری است. در اسلام، اصلاحات اساسی جامعه را باید از خانواده شروع کرد و زن و شوهر مسلمان، باید بنای حیات اجتماعی را در خانواده پی‌ریزی کنند.

جایگاه عفو در تحکیم خانواده در آیات و روایات

عفو و گذشت، یکی از صفات جمالیه خداوند است و به معنای صرف نظر

کردن از خطای دیگری و خودداری از مجازات و سرزنش خطاکار می باشد. از آنجا که اخلاقیات و صفات نیک انسانی، بازتابی از صفات پروردگار است، و انسان به دلیل دارا بودن مقام خلیفه الهی در زمین، قابلیت آن را دارد که جامع جمیع اسماء الهی در مرتبه نازل شود. پس ظهور و نمود این رفتار ارزشی در انسان، ارزشمند است. عفو و گذشت از رفتارهای ارزشی بسیار مهم در زندگی اجتماعی انسان هاست و انسان به وسیله آن می تواند ارزش و جایگاه واقعی خود را به دست آورد و بر هیجانات نفسانی منفی و وسوسه های شیطانی غلبه کند. در نتیجه، ارزش و کرامت انسانی را برای افراد جامعه حفظ کند.

الف. اهمیت عفو و بخشش در آیات و روایات

مسئله فضیلت عفو و بخشش و نکوهش انتقام و کینه توزی، در ادیان آسمانی، به ویژه در قرآن مجید و روایات اسلامی، بازتاب وسیعی دارد که حاکی از اهمیت آن است. در واقع عفو و مدارا و تحمل دیگران، از والاترین ارزش های اخلاقی و انسانی و نشانه تعالی روح و عظمت شخصیت آدمی است. ایجاد جامعه ای منسجم و قدرتمند، در گرو این است که افراد آن، اندیشه ها و سلیقه های مختلف را تحمل کنند و از کنار برخوردهای سفی هانه، با اخلاق کریمانه درگذرند و با عفو و بخشش، کینه ها را به محبت مبدل سازند. حال مناسب است به طرح و تحلیل شماری از آیات قرآن و سخنان معصومان علیهم السلام بپردازیم که ارزش والای عفو و مدارا را تبیین کرده و بر تقویت و فراگیر ساختن آن تأکید ورزیده اند. آیات ذیل از نمونه آیاتی هستند که به ارزش و فضیلت عفو در حالات مختلف اشاره دارد.

- ارزشمندی و استحباب عفو و گذشت انسان، از حق خویش:

... وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبَ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ... (بقره: ۲۳۷)؛
 وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ (نحل: ۱۲۶)؛
 -گذشت از بدهی و امداران تنگدست معسر، ارزشی والا:
 وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره: ۲۸۰)؛

ب. کاربردهای عفو در آیات و روایات

۱. گذشت و بخشش

در آیات ذیل، ماده «عفو»، به معنای این است که خداوند گناهان را می - بخشد: «وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ» (شوری: ۲۵)؛ «لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ» (مائده: ۹۵)؛ «وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (ال عمران: ۱۵۲)؛ و «اتَّخَذْتُمُ الْعَجَلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ * ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (بقره: ۵۱-۵۲). سیاق این آیات درباره گناهان بندگان است. این امر، بیانگر این است که مقصود از عفو، گذشت الهی از بندگان است. چنان که کلمه «سیئات»، «اتخذتم العجل» و «عصیتم»، قبل از جمله «لقد عفا» و نیز اسناد عفو به خداوند، گواه بر آن است. یکی از اسما و صفات الهی عفو خداوند متعال است. می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ عَفُورٌ» (حج: ۶۰) و «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا عَفُورًا» (نسا: ۴۳). همچنین امام صادق علیه السلام فرمود: آنچه را خدا عفو می کند، بیشتر از آن است که مورد مؤاخذه قرار می دهد (هاشمی رفسنجانی، ج ۲۰، ص ۴۸۵).

در آیاتی از قرآن نیز ماده «عفو»، به معنای گذشت افراد از لغزش یکدیگر است. قرآن کریم می فرماید: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ

الظَّالِمِينَ» (شوری: ۴۰)؛ کیفر بدی مجازات همانند آن است و هر کس گذشت و اصلاح کند، پاداش او با خداست. همچنین خداوند متعال می فرماید: «وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن: ۱۴)؛ و اگر عفو کنید و چشم ببوشید و ببخشید [خدا شما را می بخشد؛ چرا که خداوند بخشنده و مهربان است. با همین سیاق کلام دیگر الهی است که می فرماید: «إِنْ تَبُدُّوا حَيْثُ أَوْ تُخْفُوا أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءِ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا قَدِيرًا»؛ اگر نیکی ها را آشکار یا مخفی سازید و از بدی ها گذشت کنید، خداوند آمرزنده و تواناست.

۲. زیاد شدن

چنان که گذشت، از معانی لغوی عفو، زیاد شدن و کثرت افراد است. عفو در قرآن کریم نیز به این معنا آمده است: «بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّىٰ عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَعْتَهُ وَهُمْ لَا يُشْعُرُونَ» (اعراف: ۹۵). «عفو» در آیه به معنای زیاد شدن است، چنان که وقتی گفته می شود «عفا الشعر»؛ یعنی موزیاد شد. در حدیثی آمده است: «إِنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ إِمْرَانِ تُحْفُ الشَّوَارِبِ وَتُعْفِي اللَّحَى»؛ پیامبر دستور داد که شارب را بگیرند و ریش را بگذارند زیاد شود. مقصود از «تُعْفِي اللَّحَى»، همان توفیر و زیاد گذاشتن ریش است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۴، ص ۳۲۱).

۳. اعتدال در انفاق

یکی از معانی عفو در قرآن کریم، اعتدال در انفاق است. قرآن کریم می فرماید: «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ» (بقره: ۲۱۹)؛ عفو نقیص جهد، اتفافی است که انسان

بر اثر آن به سختی نیفتد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۶۲). قرآن کریم می فرماید: «وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسِطِ فَتَقْعَدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا» (اسرا: ۲۹)؛ بیش از حد دست خود را مگشای که مورد سرزنش قرار بگیری و از کار فرومانی. «ینفقون» نیز می تواند قرینه باشد بر اینکه کلمه «العفو» درباره امور مالی است.

راغب اصفهانی می نویسد: عفو چیزی است که انفاق آن آسان است. روشن است انفاق آسان که در آن فرد به سختی نمی افتد، انفاق در حد اعتدال است. در روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «العفو الوسط» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۱۰) و در روایت دیگری از امام باقر و امام صادق علیهما السلام «العفو» تفسیر به کفاف شده است. عن یوسف عن ابي عبد الله ع أو ابي جعفر ع فی قول الله «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْو» قال: الكفاف (عیاشی؛ ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۰۶، ح ۳۱۶).

تحکیم خانواده؛ آثار و نتایج عفو

هرگاه عفو و گذشت های بزرگوارانه و چشم پوشی های کریمانه، به شیوه ای آگاهانه انجام گیرد، برکات و سازندگی های فراوانی به همراه خواهد داشت. در اینجا به برخی از آنها اشاره می کنیم:

الف: آثار اخروی

۱. عفو الهی

قرآن مجید می فرماید: «فَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ» (التغابن: ۱۴)؛ باید عفو کنند و چشم بپوشند، آیا دوست نمی دارید خداوند شما را ببخشد؟ از این رو، عفو الهی را می توان در چند محور بیان کرد:

۱. تخفیف احکام: عفو الهی نسبت به مردم موجب کاهش شدت احکام و آسانی در آن شده است؛ به این معنا که اگر خداوند نسبت به مردم گذشت و عفو نداشت، احکامی که بر آنان تکلیف می‌شد، بسیار سخت‌تر و شدیدتر بود. ولی خداوند نسبت به آدمی از نام عفو ظهور کرد و همین امر موجب شد تا احکام تخفیف یابد. (بقره: ۱۸۷؛ نساء: ۴۳ و ۹۷ تا ۹۹). خداوند در آیه ۱۰۱ سوره مائده، در تعلیل بیان نکردن و مکلف نساختن مردم، به پاره‌ای از احکام، تشریح می‌کند که این امر پرتوی از عفو خداوند متعال نسبت به انسان‌ها بوده است.

۲. کفاره گناه: اگر انسان بخواهد کفاره گناهان خود را بدهد و گناهان وی پوشیده و نادیده گرفته شود، باید خود اهل عفو و گذشت باشد. اگر انسان در شرایط سختی، چون قصاص از حق خویش بگذرد و از جان قاتل درگذرد، چنین عفو و گذشتی ارزشمندتر است و کفاره گناهان خود عفوکننده می‌شود (مائده: ۴۵). البته این برداشت از جمله «فمن تصدق به» است که به معنای کسی است که قصاص را عفو کند. پس عفو از قصاص را به سبب گناهان دیگرش مواخذه نمی‌کند و از وی درمی‌گذرد. «فَمَنْ تَصَدَّقَ مِنَ الْمُسْتَحْقِقِينَ بِهِ بِالْقِصَاصِ أَيْ فَمَنْ عَفَا عَنْهُ. فَهُوَ فَالتَّصَدُّقُ أَيْ فَالْمُتَصَدِّقُ كِفَارَتِهِ الَّتِي يَسْتَحِقُّهَا» این بر اساس همان قاعده «ارحم ترحم؛ رحم کن تا رحم شوی است (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۲۸)

۳. گذشت و عفو الهی: نیکی به مردم، در آشکار و نهان و گذشت از بدی‌های آنان، در پی دارنده عفو الهی است. پس اگر می‌خواهیم از سوی خداوند مورد بخشش و عفو قرار گیریم، با مردمان نیز این‌گونه باشیم و به قول معروف، چیزی را که برای خود می‌پسندی،، برای دیگران بپسند و چیزی را که نمی‌پسندی، برای

دیگران هم می‌پسند.

۴. پاداش مضاعف: مؤمنان و اهل کتاب، دریافت کننده دواجر و پاداش هستند: یکی برای تحمل در برابر کفار و دیگری عفو و گذشت از آزار آنان هستند (قصص: ۵۴ و ۵۲). البته بر اساس آنچه گذشت، هرکسی نسبت به دیگران عفو داشته باشد و از حق و حقوق خود بگذرد، با خیر و برکت مواجه می‌شود که مصداقی از آن نیز پاداش مضاعف و دوچندان مادی و معنوی است (همان).

۲۳۵

جاگاه عفو در تحکیم خانواده از منظر قرآن

۴. شفاعت: بهره‌مندی از شفاعت الهی، از آثار عفو است. علی علیه السلام می‌فرماید؛ اگر کسی از تو معذرت خواست، تو عذر او را بپذیر تا شفاعت شفیعیان (فردا) نصیب شود؛ **اقْبَلْ مِنْ مُتَنَصِّلٍ عُدْرَهُ فَتَنَالَكَ الشَّفَاعَةَ**. (مواعظ صدوق، ص ۷۶) (الصدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۹۱) **اقْبَلْ مِنْ مُتَنَصِّلٍ عُدْرَهُ فَتَنَالَكَ الشَّفَاعَةَ** مولای متقیان علی علیه السلام می‌فرماید: «به درگاه الهی هرگز شفاعت کسی را نمی‌کنم، مگر پس از آن که او از خطا و لغزش برادر دینی‌اش بگذرد و شفاعت کند، پس اگر از لغزش دیگران گذشت، شفاعت می‌کنم، وگرنه در آتش خواهد ماند.» (مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۳۱۶).

ب: آثار دنیوی - فردی

۱. آرامش و آسایش

زندگی اجتماعی با ناملایمات و نزاع‌هایی آمیخته است که ناشی از تراحم منافع افراد با یکدیگر است. در این حال، خشم و پرخاشگری و نیز نزاع و درگیری بی‌مورد، پیش از هر چیزی ابتدا، آرامش روحی فرد را از بین می‌برد. در چنین

وضعی، غالباً عفو، اغماض، تحمل و سعه صدر، تنها راه برخورداری از آرامش و آسایش در زندگی است. امیرمؤمنان علیه السلام در کلامی کوتاه و حکمت آمیز، به این واقعیت اشاره فرموده است: «أَغْضِ عَلَى الْقَدَى وَالْأَلَمِ تَرَضَّ أَبْدَاً؛ رنج و آزار را تحمل کن، و گرنه هرگز خرسند نخواهی بود» (نهج البلاغه، حکمت ۲۱۳، ص ۲۴۷).

۲. سلامت روانی و جسمانی

در دهه گذشته، تحقیقات گسترده‌ای درباره عفو و گذشت و تأثیر آن در سلامت روان انجام شده و اغلب پژوهش‌های صورت گرفته، بیانگر تأثیر مستقیم عفو و گذشت، با ابعاد تأثیرگذار در سلامت روان بوده است. (غباری بناب، ۱۳۸۱، ص ۵۶). این تحقیقات نشان می‌دهد که عفو و گذشت، در کاهش اضطراب، افسردگی، عصبانیت، اختلالات عاطفی - رفتاری و افزایش اعتماد به نفس، امیدواری و درمان اختلالات روانی مؤثر است. عفو و گذشت، مانع خشونت، کینه‌توزی و جنایت می‌شود، همان‌گونه که انتقام‌جویی، سبب برافروخته شدن آتش کینه در دل می‌گردد.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «تعافوا تسقط الضغائن بینکم»؛ یکدیگر را عفو کنید که دشمنی‌ها و کینه‌ها را از بین می‌برد. افزون بر آن، نقش مؤثر عفو و گذشت در کاهش بزهکاری، استفاده از مواد مخدر و داروهای آرام‌بخش و نیز کاستن از رفتارهای ضداجتماعی همچون کمرویی، بدبینی و لجبازی از سوی پژوهشگران غربی تأیید شده است (همان، ص ۵۹).

از سوی دیگر، دانشمندان دریافته‌اند که بروز یا تشدید برخی بیماری‌های جسمانی مانند بیماری عروق کرونر، قلب، سرطان، آسم و... از حالات روانی فرد

ناشی می‌شود که از آن به «اختلال روان تنی» نام می‌برند. برای نمونه، تجزیه و تحلیل‌های آماری نیز نشان دهنده همبستگی معناداری بین خصومت، خشم و انسداد عروق است (بهراد ورستگاری، ۱۳۷۷، ص ۹). بنابراین، خشم و خشونت عامل بروز یا تشدید پاره‌ای از بیماری‌های روانی و جسمانی است و عفو و مدارا دارویی است که از سوی اسلام تجویز شده است.

۳. طول عمر

یکی از راه‌های طول عمر با برکت انسان، عفو و گذشت از حق و حقوق خود نسبت به دیگران است. پیامبرگرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «مَنْ كَثُرَ عَفْوُهُ مُدَّ فِي عُمرِهِ. کسی که زیاد اهل گذشت باشد، عمرش طولانی خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۵۹).

۴. رشد اخلاقی و معنوی

هر دلخوری که بین ما و دیگران پیش می‌آید، فرصتی برای بزرگ‌تر شدن و اصلاح اخلاق ماست. مدیریت عواطف و تبدیل تهدیدات به فرصت، موجب می‌شود ما گاهی با یک بخشش، مراحل از رشد را به یک باره سپری کنیم. حضرت علی عَلِيٌّ، درباره راه تکمیل فضایل می‌فرماید: «كُنْ عَفْوًا فِي قُدْرَتِكَ، جَوَادًا فِي عُسْرَتِكَ، مُؤْتِرًا مَعَ فَاقَتِكَ؛ يَكْمَلُ لَكَ الْفَضْلُ؛ زمانی که قدرت داری گذشت پیشه کن و هنگام تنگدستی بخشنده و در عین نیازمندی، ایثارگر باش، تا فضل تو به کمال رسد» (آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۳۱).

عفو در نظام خانواده و راه‌های دستیابی به آن

انسان به طور طبیعی انتقام‌جو و قدرت طلب است. هرگاه کسی به انسان ستمی روا دارد، حس انتقام‌جویی، او را به مقابله و انتقام وامی‌دارد، اما چگونه می‌توان خطای دیگران را نادیده گرفت؟ در این زمینه راهکارهایی وجود دارد:

الف. راهکارهای علمی

منظور از راه‌های علمی، این است که انسان با به کارگیری اندیشه و تعقل خود، این صفت را کسب کند از جمله راه‌های کسب صفت عفو عبارتند از:

۱. توجه به آثار مثبت مدارا و عفو

توجه مستمر به آثار عفو و مدارا بر جسم، جان و آرامش روحی انسان و نقش اعجاز‌گونه‌اش در کاستن از کینه‌ها و دشمنی‌ها و تحکیم پیوندها، به همراه آثار فراوان معنوی و پاداش‌های اخروی آن، از مؤثرترین عوامل انگیزه‌ساز رویکرد به گذشت و مدارا و پرهیز از اعمال خشم و خشونت است؛ به گونه‌ای که شیوه ارشادی آیات و روایات مربوط نیز بیش از همه، بر همین نکته متمرکز است. راه عملی دیگر برای کسب صفت عفو، تفکر در فضائل عفو و گذشت است و حلم و کظم غیظ، از طریق آیات و روایات وارده در این زمینه است؛ زیرا شخصی که با فضائل و مناقب والای عفو و گذشت آشنا گردد، اعمال و رفتارهایش از روی میزان عقل و همراه با طمأنینه نفس صورت می‌گیرد و هر امر ساده و پیش پا افتاده - ای، او را به غضب نمی‌کشاند. حتی اگر غضبناک شود، عنان عقلش را در دست می‌گیرد و به حرف‌های زشت و اعمال ناهنجار مبادرت نمی‌ورزد و بر طبق عقل،

شرع، عدل و انصاف عمل می‌کند. سرانجام به انسان آگاه و هوشمندی تبدیل می‌شود که بین عفو، که یکی از صفات نفسانیه و از اوصاف انبیاء، اولیا و مؤمنان است و غضب که از صفات شیطان و از ذایل نفسانیه است، فرق می‌گذارد و به اشتباه نمی‌افتد) پاکزاد، ۱۳۹۰، ص ۲۹)

۲. مقایسه و سنجش آثار عفو و انتقام

بهترین راه درمان صفت رذیله انتقام‌جویی و صعود به اوج فضیلت عفو و گذشت، در درجه اول، تفکر درباره پیامد هریک از این دو صفت است، هنگامی که انسان ببیند عفو و گذشت چه برکاتی در دنیا و آخرت دارد و چگونه موجب قدرت و آبرو و عظمت نزد خلق و خالق می‌شود، انسان را از بسیاری از مشکلات زندگی و دردهای فراوان می‌رهاند و به او محبوبیت نزد مردم و خدا می‌دهد. در حالی که انتقام‌جویی گاهی شیرازه زندگی او را به هم می‌ریزد و جان و مال و آبروی او را با انواع خطرات مواجه می‌کند، به یقین عفو و گذشت را بر انتقام‌جویی ترجیح می‌دهد.

۳. توجه به زیان‌های کینه و انتقام

اگر شخص آسیب دیده به پیامدهای کینه‌توزی و انتقام‌جویی بیندیشد، قطعاً عفو را انتخاب خواهد کرد. مهم‌ترین آثار انتقام‌جویی عبارتند از:

۱. فرومایگی: فردی که در صدد انتقام بر می‌آید و با کینه کسی را به دل می‌گیرد، کرامت نفس خود را مخدوش می‌سازد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: سبقت در انتقام، از اخلاق فرومایگان است. آن حضرت انتقام را از بدترین کارهای شخص توانا

می داند(همان).

۲. رنج و نگرانی: امام علی علیه السلام کینه و عدم گذشت را مایه لذت نبردن از زندگی می داند(ایروانی، ۱۳۸۴، ص ۳۴). به نظر روان شناسان، نبخشیدن دیگران و کینه-توزی، موجب غم و اندوه و افسردگی می شود. در مقابل، عفو کردن خود و دیگران، دادن یک رأی مثبت بهترزیستن در زمان حال است.

وقتی از بخشیدن دیگران امتناع می کنیم در واقع می گوییم: من ترجیح می دهم به جای آنکه قدمی در جهت بهبود اوضاع بردارم، در گذشته زندگی کنم و دیگران را به خاطر این اوضاع و احوال سرزنش کنم. وقتی خود را نمی بخشیم در واقع ماندن در احساس گناه را برمی گزینیم و بدین ترتیب خود را در رنج روحی بیشتر قرار می دهیم و در واقع این ما هستیم که رنج می بریم. در پنجاه درصد موارد، آن که خطا کرده، حتی خبر ندارد که در سر ما چه می گذرد. اوزخم معده نمی گیرد، بد خواب و افسرده نمی شود، او احساس تلخی در دهانش احساس نمی کند. کینه ورزی، یکی از اصلی ترین علل بیماری هاست(همان).

۳. منفی نگری: افرادی که نمی توانند خطاهای دیگران را ببخشند، نه تنها خطاهای کوچک را بزرگ می کنند، بلکه به علت کینه توزی، کارهای مثبت دیگران از قبیل: محبت، صفا و صمیمیت را نیز نادیده می گیرند و می پندارند آنان با نیرنگی دوباره می خواهند آنها را فریب دهند. این گونه افراد حتی به دیگران نیز بدبین می شوند؛ زیرا خطای اتفاق افتاده را به آنان نیز تعمیم می دهند(الهامی نیا، و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۷۶).

۴. تفکر در ارتباط بین عفو الهی و عفو دیگران

خداوند از گناهان بندگانش می‌گذرد، پس ما نیز باید دیگران را عفو کنیم. چنانچه دوست داریم از خطاهایمان صرف نظر شود و گناهانشان را ببوشانیم، هم-چنان دوست داریم گناهانمان را خدا بیامرزد. خداوند فرموده است: «باید عفو کنند و از سرزنش دست بردارند، آیا دوست ندارید که خداوند شما را بیامرزد...»، برای اینکه شخص ستمدیده بتواند شخصی را که به او تعدی کرده، ببخشد باید کینه او را از دل بیرون کند. علاج کینه این است که انسلن بداند تا زمانی که کینه در قلب او باشد، دائماً غمگین و اندوهناک و گرفتار خواهد بود و در دنیا و آخرت در چنگال بی‌رحم عذاب خواهد ماند (همان).

ب. راهکارهای عملی

۱. نادیده گرفتن خطاهای کوچک

از دیگر عواملی که در ایجاد و تقویت روحیه گذشت و فضیلت اخلاقی عفو دخالت دارد، اینکه شخص از جرم‌های کوچک درگذرد تا به گذشت از جرم‌ها و خطاهای بزرگ عادت کند. البته گذشت آدمی از خطاهای کوچک دیگران، موجب این می‌شود تا خداوند از جرم‌ها و خطاهای بزرگش بگذرد. به عبارت دیگر، یکی از عوامل جذب رحمت دیگران و عفو و گذشت ایشان، نادیده گرفتن جرم‌های کوچک آنان است که خود عامل این می‌شود تا دیگران نیز حتی از خطاهای بزرگش درگذرند و از آن چشم پوشی کنند (مکارم شیرازی، ج ۱۲، ص ۶۶۷).

استثنای شناخت جایگاه و موقعیت و مناسبت عفو و گذشت، بسیار مهم است؛ به این معنی که گذشت باید زمانی صورت گیرد که موجب تأثیرگذاری مثبت و تنبیه و بازدارندگی شود و یا احتمال آن داده شود. اما اگر عفو و گذشت از مجرم و خطاکار موجب شود که او در جرم و خلاف‌ها و بی‌ادبی‌های خود، جری‌ترو جسورتر شود و سوء استفاده کند و یا عزت انسان را خدشه‌دار سازد و به عبارت بهتر، گذشت و عفو، نتیجه عکس در برداشته باشد، در این صورت عفو، کاری غیر عقلانی و غیر شرعی خواهد بود (همان).

۲. تمرین و مراقبت

رسوخ فضایل اخلاقی در دل، نیازمند تمرین و مراقبت مستمر و پی‌درپی است. شخص در مراحل اولیه، باید بکوشد تا در حد امکان از اعمال خشونت و واکنش‌های منفی پرهیز کند و خشم خویش را فرو نشانند. با تکرار این کار، به تدریج تسلط بر خشم به صورت یک عادت مثبت در می‌آید، به گونه‌ای که به راحتی، خشمگین نمی‌گردد و در صورت خشم، بدون زحمت می‌تواند آن را کنترل کند. در این صورت، گام به گام به کسب فضیلت حلم و مدارا نزدیک ترمی‌گردد. امیر مؤمنان علیه السلام در این باره می‌فرماید: «اگر بردبار نیستی، خود را به بردباری وادار؛ چه اندک است کسی که خود را همانند گروهی کند و از جمله آنان نشود» (نهج البلاغه، حکمت ۱۹۸).

۳. شکر قدرت

یکی از راه‌هایی که موجب می‌شود افراد به صفت عفو متصف شوند و به

فضیلت عفو دست یابند، شکر قدرت است؛ به این معنا که هر زمان بردشمن مسلط می شود، عفو و گذشت از او را شکر و سپاس نعمت قدرتی بدانند که نسبت به او یافته اند. همچنین روشن است که شکر، تنها شکرزبانی نیست، بلکه باید با عمل مناسبی نعمت را شکرگفت. بنابراین، یکی از شاخه های شکر عملی این است که انسان اگر بردشمنش پیروز شود، تا آنجا که ممکن است و مشکلی ایجاد نمی کند، عفو و گذشت را شکرانه پیروزی خود قرار دهد (مکارم شیرازی، ج ۱۲، ص ۸۹). همان گونه که امیرمؤمنان علی علیه السلام، در حدیث معروفش می فرماید: «هنگامی که بردشمنانت پیروز شدی، عفو را شکرانه این پیروزی قرار بده» (دستی، نامه ۲۳، حکمت ۱۰).

۴. شجاعت

شجاعت و مردانگی، یکی از خصوصیات مهم انسانی است و بهترین زمینه برای موفقیت انسان در شرایط مختلف است. این توان را به آدمی می بخشد که بتواند در جایی که لازم است شتاب، ورزد و در جایی که لازم است، درنگ کند. شجاعت یکی دیگر از راه های کسب فضیلت عفو می باشد. پایداری درست در زندگی، در جوه مختلف به شجاعت آدمی بسته است، به طوری که کم رنگ شدن این کمال، یا فقدانش فرد و جامعه را به تباهی می کشاند. شجاعت، کمالی است که به سبب آن در انسان حالتی بروز می کند که انسان می تواند بر ترس غلبه کند و نیز تهور و بی پروایی را مهار زند (همان)..

نتیجه‌گیری

فضیلت‌های اخلاقی نقش سازنده‌ای در حرکت انسان به سوی کمال دارند.. رسالت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و انبیاء و سفیران الهی، براساس این امر استوار است، تا جایی که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هدف از بعثت خود را تکمیل اخلاق و اتمام آن معرفی کرده است. یکی از فضایل اخلاقی، که در پایداری و استحکام بنای محبوب خانواده نقش به‌سزایی دارد، عفو و گذشت است. بی‌شک انسان‌ها باید در خانواده در ارتباط با یکدیگر، به بسیاری از حقوق خود آگاه باشند، ولی زندگی همیشه با نامایمات و مشکلاتی روبرو است. همسران و والدین و فرزندان، اگر قرار باشد که در پی استیفای حقوق خود بوده و در راه رسیدن به آنها، سخت‌گیری کنند و عفو و بخشش نداشته باشند، مسلماً تنش، درگیری و ناسازگاری پیش می‌آید که ممکن است زندگی را تلخ و غیرقابل تحمل کند این بنای مقدس، از آنجا که محل رشد و بروز خلاقیت‌ها و مهد تربیت انسان‌هاست، استحکام آن نیز در اسلام مورد توجه قرار گرفته است و یکی از اصول اخلاقی، که موجب مستحکم‌تر شدن آن می‌شود، عفو و بخشش است.

عفو و برخورداری از آرامش و آسایش در خانواده ضروری است؛ زیرا زندگی مشترک ممکن است با ناسازگاری و نامایماتی همراه باشد که از تراحم منافع افراد ناشی می‌شود و بروز اشتباهات و ناراحتی‌ها در آن، به خاطر نزدیکی روابط بیشتر و ملموس‌تر است و امکان مشاجره و بحث وجود دارد. پس آنچه که می‌تواند مرحوم زخم‌های کهنه و نو و شرط پایداری زندگی مشترک باشد، عفو و گذشت است. چشم‌پوشی از رفتار فرد خاطی، به جای انتقام، تحول ارزشی در اندیشه فرد ایجاد می‌کند و او از ذائل اخلاقی روی برمی‌گرداند و چون یکی از بیشترین عوامل

و آثار طلاق، فقدان عفو و بخشش زوجین می باشد، این امر ارزش و فضیلت بیشتری پیدا می کند.

در مجموع، بخشودگی بین اعضای خانواده، آرامش، صمیمیت، نزول خیر و معنویت همسران را به ارمغان آورده و فرزندان را مبادی آداب و عزتمند بار می آورد که ضمن احترام و سازگاری بین خود، فضایل اخلاقی آنان شکوفا گشته و رشد می کند... بررسی عفو در خانواده نشان می دهد که چالش های درون خانوادگی همچون گستاخی، سلطه گیری همسران نسبت به یکدیگر، سهل انگاری، لوس شدن فرزندان، تندخویی و درگیری آنان با هم، وجود دارد و راهکارهایی که برای برون رفت از این آسیب های بیان شد، راهکارهایی است که در قالب پاکسازی نفس از رذائل اخلاقی مانند لجاجت، جسارت، و آراستگی آن به فضایی همچون تقوا، حیا، بردباری و کظم غیظ، مدارا، تغافل است و مزایایی مانند شادی و نشاط تندرستی و سلامتی به همراه دارد.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (تاریخ وفات: ۳۸۱ ق)، من لایحضره الفقیه، محقق / مصحح: غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ دوم، ۱۴۱۳
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، محقق / مصحح: غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین، چاپ: اول، ۱۳۶۲
۳. ایروانی، جواد، «خاستگاه مدارا و عفواز دیدگاه قرآن»، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن مجله الهیات و حقوق، شماره ۱۷، پاییز ۱۳۸۴.
۴. البیضاوی، ناصرالدین ابوسعید عبد الله بن عمر بن محمد الشیرازی (المتوفی: ۶۸۵هـ)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، المحقق: محمد عبد الرحمن المرعشلی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸هـ..
۵. پاکزاد، عبدالعلی، «بررسی تحلیلی برخی از روش های تربیتی در قرآن»، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، معرفت، سال بیستم - شماره ۱۶۰ - فروردین ۱۳۹۰
۶. میمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، محقق / مصحح: رجائی، سید مهدی، دارالکتاب اسلامی، قم، چ دوم، ۱۴۱۰ ق.
۷. دشتی، محمد (مترجم)، ترجمه نهج البلاغه فیض، شریف الرضی، محمد بن حسین (گردآورنده)، قم، مشهور، ۱۳۷۹
۸. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ره توشه راهیان نور، معاونت پژوهشی گروه روان شناسی، تقویت نظام خانواده و آسیب شناسی آن، ج ۱، چ دوم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، زمستان ۱۳۸۶
۹. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ناشر:

دفتر نشر کتاب، چ دوم، ۱۴۰۴ ق.

۱۰. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، قم: دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۸۷.

۱۱. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، قم: دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۸۷.

۱۲. راغب الأصفهانی (المتوفی: ۵۰۲هـ)، أبوالقاسم الحسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، المحقق: صفوان عدنان الداودی، بیروت، دار القلم، الدار الشامیة، ۱۴۱۲هـ.

۱۳. ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، مترجم حمید رضا شیخی، قم دار الحدیث، ۱۳۸۷، ص ۱۱.

۱۴. زمخشری جارالله (المتوفی: ۵۳۸هـ)، أبوالقاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، الناشر: دار الکتاب العربی - الطبعة: الثالثة - ۱۴۰۷هـ.

۱۵. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعة (وفات مؤلف: ۱۱۱۲ ق)، تفسیر نور الثقلین، محقق / مصحح: رسولی محلاتی، سید هاشم، قم، ناشر: اسماعیلیان، چ چهارم، ۱۴۱۵ ق.

۱۶. عیاشی، محمد بن مسعود، (وفات: ۳۲۰ ق)، تفسیر العیاشی، محقق / مصحح: رسولی محلاتی، سید هاشم، تهران، المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ ق.

۱۷. فخرالدین الرازی خطیب الری (المتوفی: ۶۰۶هـ)، و دیگران، مفاتیح الغیب = التفسیر الکبیر، بیروت، دار إحياء التراث العربی، الطبعة: الثالثة - ۱۴۲۰هـ.

۱۸. کاشانی، عزالدین محمود بن علی، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، بتصحیح جمال الدین همایی، تهران، سخن، ۱۳۹۴ ش.

۱۹. لهامی نیا، علی اصغر، انتخاب همسر، تهران، مؤسسه امیرکبیر، سال ۱۳۷۸
۲۰. مجلسی، شیخ محمد باقرین محمد تقی، بحار الأنوار، مؤسسة الوفاء، الطبعة: ۲، ۱۴۰۳ ه.ق.
۲۱. مکارم شیرازی، پیام امام ۷ (شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه)، ج ۱۲
۲۲. نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، اخلاق ناصری، تهران، انتشارات علمیه اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۲۳. نهج البلاغه شریف الرضی، محمد بن حسین محقق / مصحح: صالح، صبحی، قم ناشر: هجر، ۱۴۱۴ ق
۲۴. الهامی نیا، و طاهرزاده و رضا نیاد، «سیره معصومین علیهم السلام»، جلد ۱، تهران، بوستان تهران، ۱۳۸۹.

25. <https://narjes-sr.kowsarblog.ir>

